

SURXON VOHASI XALQ QO'SHIQLARINING JANRIY-TIPOLOGIK VA ETNOMUSIQIY XUSUSIYATLARI

*Muzaffar Naimovning “Surxon qo'shiqlari”
(III-qism) to'plam materiallari asosida*

Amonova Munisa Shavkat qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

Musiqi ta'lim va san'at mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

E-mail: amonovamunisa44@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Muzaffar Naimov tomonidan tuzilgan “Surxon qo'shiqlari. III-qism” o'quv qo'llanmasida berilgan xalq qo'shiqlari janriy-tipologik, ijro konteksti va etnomusiqiy xususiyatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Surxon vohasiga xos to'y marosim qo'shiqlari, Navro'z sayli aytimlari, mavsumiy-mehnat qo'shiqlari, yilnoma-taqvim qo'shiqlari hamda lirik-maishiy qo'shiqlarning ijro shakli, vazifasi, lokal xususiyatlari va pedagogik ahamiyati ochib beriladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Surxon vohasi xalq qo'shiqlari marosim, mehnat, taqvimiy davr va maishiy munosabatlar bilan bevosita bog'langan sinkretik madaniy hodisa bo'lib, ularning ta'lim jarayonida qo'llanishi talabalar folklor tafakkuri, ijrochilik madaniyati va milliy musiqiy identifikatsiyasini shakllantirishda muhim vosita bo'la oladi.

Kalit so'zlar: Surxon vohasi, xalq qo'shiqlari, folklor ijrochiligi, to'y qo'shiqlari, Navro'z qo'shiqlari, mavsumiy-mehnat qo'shiqlari, nomoddiy madaniy meros, etnomusiqashunoslik, musiqa ta'limi.

Аннотация: В статье анализируются жанрово-типологические, исполнительские и этномузыкальные особенности народных песен, представленных в учебном пособии Музаффера Наимова “Сурхон кўшиқлари. III-қисм”. Особое внимание уделяется свадебным песням, песням Навруза, сезонно-трудовым песням, календарно-обрядовым образцам и лирико-бытовым напевам Сурхандарьинского оазиса. Результаты исследования показывают, что данные песни являются важным компонентом нематериального культурного наследия и могут эффективно использоваться в музыкально-педагогическом процессе.

Ключевые слова: Сурхандарьинский оазис, народные песни, фольклорное исполнительство, этномузыкалогия, нематериальное культурное наследие, музыкальное образование.

Abstract: This article examines the genre-typological, performative and ethnomusicological features of folk songs presented in Muzaffar Naimov's educational manual “Surkhan Songs. Part III”. The study focuses on wedding songs, Navruz songs,

seasonal labour songs, calendar-ritual songs and lyrical everyday songs of the Surkhan oasis. The findings indicate that these songs represent a significant layer of intangible cultural heritage and can be effectively applied in music education to develop students' folk performance competence, cultural memory and national musical identity.

Keywords: Surkhan oasis, folk songs, folklore performance, ethnomusicology, intangible cultural heritage, music education.

Kirish

O'zbek xalq musiqiy merosi tarkibida Surxon vohasi folklori alohida o'rin tutadi. Bu hududda shakllangan qo'shiqchilik an'analari nafaqat estetik hodisa, balki xalqning marosimiy hayoti, mehnat jarayoni, taqvimiy dunyoqarashi, oilaviy munosabatlari va ijtimoiy xotirasini mujassamlashtiruvchi murakkab madaniy tizim sifatida namoyon bo'ladi. UNESCOning 2003-yilgi Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish konvensiyasida nomoddiy merosni muhofaza qilish, unga hurmatni ta'minlash va uning ahamiyatini mahalliy, milliy hamda xalqaro darajada anglash muhim vazifa sifatida belgilangan [2].

Surxon vohasining Boysun madaniy makoni 2008-yilda UNESCOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritilgani ushbu hudud folklorini chuqur o'rganish, hujjatlashtirish va ta'lim jarayoniga joriy etish zaruratini yanada kuchaytiradi [3]. Bu jihatdan Muzaffar Naimovning "Surxon qo'shiqlari. III-qism" o'quv qo'llanmasi muhim manba bo'lib, unda vohaga xos xalq qo'shiqlarining matni, ijro konteksti, hududiy mansubligi va ma'lumot beruvchilar haqidagi axborotlar jamlangan [1].

Mazkur maqolaning maqsadi — "Surxon qo'shiqlari. III-qism" materiallari asosida Surxon vohasi xalq qo'shiqlarining janriy-tipologik tarkibi, ijro usullari, marosimiy vazifalari va musiqa ta'limidagi amaliy ahamiyatini ilmiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada quyidagi ilmiy yondashuvlardan foydalanildi:

birinchidan, manbashunoslik yondashuvi orqali "Surxon qo'shiqlari. III-qism" qo'llanmasidagi qo'shiq matnlari, izohlar va ma'lumot beruvchilar haqidagi qaydlar tahlil qilindi;

ikkinchidan, janriy-tipologik tahlil asosida qo'shiqlar to'y marosimi, Navro'z, mavsumiy-mehnat, yilnoma-taqvim va turli mavzudagi lirik-maishiy qo'shiqlar guruhlariga ajratildi;

uchinchidan, etnomusiqashunoslik tahlili orqali ijro shakli, doira jo'rliqi, 6/8 o'lchov, ufor usuli, rechitativ aytim, yakka va jamoaviy ijro, savol-javob hamda aytishuv shakllari o'rganildi;

to'rtinchidan, pedagogik tahlil orqali mazkur qo'shiqlarni musiqa ta'limi

jarayonida qo'llash imkoniyatlari aniqlashtirildi.

Asosiy tahlil

1. "Surxon qo'shiqlari. III-qism" qo'llanmasining manbaviy ahamiyati

Muzaffar Naimov qo'llanmaning kirish qismida "Surxon qo'shiqlari" to'plamining I-qismi 1997-yilda, II-qismi 2000-yilda nashr etilganini, III-qism esa to'y qo'shiqlari, mavsumiy-mehnat qo'shiqlari, yilnoma-taqvim qo'shiqlari va turli mavzudagi xalq qo'shiqlaridan iborat ekanini qayd etadi [1]. Manbada Boysun, Denov, Oltinsoy, Sho'rchi, Sariosiyo va Uzun tumanlarida olib borilgan ekspeditsiya materiallari asos bo'lgani ko'rsatiladi [1].

Qo'llanmaning muhim jihati shundaki, unda faqat qo'shiq matnlari emas, balki ularning ijro vaziyati, kimlar tomonidan ijro etilishi, qaysi marosim yoki mavsum bilan bog'liqligi, ba'zi hollarda musiqiy o'lchovi va ijro xarakteri ham bayon etiladi. Bu esa manbani oddiy qo'shiq matnlari to'plami emas, balki o'quv-metodik va etnografik qiymatga ega material sifatida baholash imkonini beradi.

2. Janriy-tipologik tarkib

Qo'llanmadagi qo'shiqlar mazmuni va vazifasiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

Janr guruhi	Qo'shiq namunalari	Asosiy vazifasi
To'y marosim qo'shiqlari	"Layla-lo", "Paxtar gir", "Naqsh", "Yor-yor"	Nikoh, sunnat to'yi, kelin-kuyov marosimlari, hazil-mutoyiba, jamoaviy kayfiyat
Navro'z qo'shiqlari	"Ohay-ohay", "Oh-voh", "Bedana"	Bahoriy sayl, raqs, o'yin, tabiat va yoshlik timsollarini kuylash
Mavsumiy-mehnat qo'shiqlari	"Yozi", "Mayda"	Mehnat jarayonida ruhiy tetiklik, jamoaviy birdamlik, ritmik muvofiqlik
Yilnoma-taqvim qo'shiqlari	"Rabbiman"	Ramazon oyida xonadonlarga ezgu tilak bildirish
Turli mavzudagi qo'shiqlar	"Vo-velay", "Hay dog'u-dog'", "Do'rma", "Huyollo", "Lolacha", "Voh-voh to'ram", "Alla", "Yangajon"	Lirik kechinma, sevgi, hazil, alla, maishiy munosabatlar

Ushbu tasnifdan ko'rinadiki, Surxon xalq qo'shiqlari hayotiy vazifasiga ko'ra qat'iy marosimiy doira bilan cheklanib qolmaydi. Ular xalqning turmush tarzi, mehnat madaniyati, bayramona kayfiyati, oilaviy munosabatlari va lirik kechinmalarini yaxlit ifodalovchi og'zaki-musiqiy tizimdir.

3. To'y marosim qo'shiqlarining ijro konteksti

Surxon vohasi to'y qo'shiqlari orasida "Layla-lo", "Paxtar gir", "Naqsh" va "Yor-yor" namunalari alohida ahamiyatga ega. "Layla-lo" tog'li O'shor qishlog'i hududiga xos bo'lib, to'ylarda faqat ayollar tomonidan ijro etilishi, doira jo'rligida shux, raqsbop ohangda kuylanishi bilan ajralib turadi [1]. Bu yerda ayollar ijrosi nafaqat musiqiy ijro, balki marosimiy davra, raqs va jamoaviy emotsional holatni

boshqaruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

“Paxtaro gir” qo'shig'i Denov tumanining tog'li O'shor qishlog'i bilan bog'liq bo'lib, o'zbek-tojik madaniy yaqinligini aks ettiradi. Manbada bu hududda o'zbeklar va tojiklar bir oiladek yashab kelgani, to'y marosimlarida har ikki tildagi qo'shiqlar ijro etilishi qayd etiladi [1]. Bu jihat qo'shiqning faqat badiiy emas, balki etnomadaniy ko'priq vazifasini ham bajarishini ko'rsatadi.

“Naqsh” qo'shig'i esa sunnat to'yi bilan bog'liq bo'lib, erkaklar ikki tomonga bo'linib aytishuv shaklida ijro etadi. Bunda bir tomon bayt aytadi, qolganlar “bas, bas, bas” so'zlariga jo'r bo'ladi, keyin ikkinchi tomon javob beradi [1]. Ushbu ijro shakli xalq og'zaki ijodidagi improvizatsion tafakkur, topqirlik va jamoaviy musobaqa ruhini namoyon etadi.

“Yor-yor” qo'shiqlari esa kelinni ota-ona uyidan kuzatish va kuyov xonadoniga olib kirish jarayonida ijro etiladi. Unda ota-onaning orzu-umidi, kelin-kuyovning baxti, muhabbati, oilaviy saodati va serfarzand bo'lish istagi kuylanadi [1]. Demak, “Yor-yor” qo'shig'i nikoh marosimining musiqiy ramzi bo'lib, unda ajralish, o'tish, duo va yangi oilaviy hayotga kirish motivlari mujassamdir.

4. Navro'z qo'shiqlarida bayram, raqs va tabiat timsollari

Qo'llanmada Navro'z bilan bog'liq “Ohay-ohay”, “Oh-voh” va “Bedana” qo'shiqlari berilgan. “Ohay-ohay” Sho'rchi tumaniga xos bo'lib, Navro'z sayllarida ayollar tomonidan ijro etilgan va shux, o'ynoqi xarakterga ega bo'lgan [1]. “Oh-voh” esa Navro'z sayllarida erkaklar tomonidan ijro etilgan, 6/8 o'lchovdagi yengil lapar uslubidagi qo'shiq sifatida tavsiflanadi [1]. Bu ikki qo'shiq orqali Navro'z marosimida jinsiy-ijroviy rollar, ya'ni ayollar va erkaklar ijrosining alohida estetik maydoni mavjud bo'lgani ko'rinadi.

“Bedana” qo'shig'ida bahor, tabiat, maydon, qush sayrash va yoshlik shuxligi obrazlari markaziy o'rin egallaydi. Qo'shiqda bedananing “pit-piliq” deb sayrash va qizlar haqidagi hazilomuz obrazlar xalqona poetik tafakkurning yorqin ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi [1]. Bu jihatdan “Bedana” qo'shig'i tabiat hodisasini insoniy munosabatlar bilan uyg'unlashtiruvchi folklor namunasidir.

5. Mavsumiy-mehnat qo'shiqlarining funksional xususiyati

“Yozi” va “Mayda” qo'shiqlari Surxon vohasida mehnat jarayoni bilan bog'liq aytimlar sifatida qayd etilgan. “Yozi” bug'doy o'rini paytida tarafma-taraf aytilib, o'roqchilarning ko'nglini ko'tarish, ularga tetiklik berish va charchoqni yengillashtirish vazifasini bajargan [1]. Qo'shiqning jo'rsiz aytilishi ijrochidan kuchli ovoz, bardosh va aniq ohang sezgisini talab qiladi.

“Mayda” qo'shig'i haqida manbada Surxondaryoda uning bir necha variantlari mavjudligi aytiladi. Tog'li O'shor qishlog'i varianti Boysun “Mayda”sidan farqli bo'lib, unda dehqon mehnatini yengillashtiruvchi ho'kiz obrazi emas, balki yorning muhabbati, visoli va go'zalligi haqidagi lirik mazmun ustuvorligi ko'rsatiladi [1]. Bu

holat bir janr ichida ham hududiy variantlar, mazmuniy siljishlar va ijro xarakteridagi farqlar mavjudligini tasdiqlaydi.

6. “Rabbiman” qo‘shig‘i va taqvimiy marosim xotirasi

“Rabbiman” qo‘shig‘i Ramazon oyining uchinchi kuni xonadonma-xonadon yurib aytiladigan yilnoma-taqvim qo‘shig‘i sifatida berilgan. Manbada bu qo‘shiqni aytuvchilar “ramazonchilar” yoki “rabbimanchilar” deb atalishi, bir kishi bandlarni aytib, ikki kishi “rabbiman” naqoratiga jo‘r bo‘lishi qayd etiladi [1]. Mazmunida xonadonga yaxshilik, rizq-ro‘z, baraka va ezgu niyatlar tilash ustuvor.

Ushbu qo‘shiq xalqning diniy-taqvimiy marosimlari bilan bog‘liq og‘zaki-musiqiy an’anani ifodalaydi. Unda jamoaviy yurish, duo, xonadonlararo muloqot, sovg‘a-ehson va bolalar-yoshlar ishtiroki kabi ijtimoiy elementlar mujassamlashgan. Shuning uchun “Rabbiman”ni faqat qo‘shiq sifatida emas, balki ijtimoiy aloqalarni mustahkamlovchi marosimiy kommunikatsiya shakli sifatida talqin qilish mumkin.

7. Lirik-maishiy qo‘shiqlarda sevgi, hazil va sheva xususiyatlari

“Vo-velay”, “Hay dog‘u-dog‘”, “Do‘rma”, “Lolacha”, “Voh-voh to‘ram”, “Yangajon” kabi qo‘shiqlar Surxon vohasi xalqining lirik-maishiy tafakkurini ochib beradi. “Vo-velay” ayriqliqda qolgan yorning g‘amgin kechinmalari bilan bog‘liq bo‘lib, musiqa jo‘rligisiz, yakka ijroda, kvinta oralig‘idagi qisqa diapazonda aytilishi qayd etiladi [1]. “Hay dog‘u-dog‘”da esa yor visoliga intilish, sog‘inch, qizning qoshi-ko‘zi, ishqiy hayajon shux ohanglar orqali beriladi [1].

“Do‘rma” va “Lolacha” qo‘shiqlarida raqsboqlik, naqoratga jamoaviy jo‘r bo‘lish, so‘z o‘yini va ufor xakteri seziladi. “Voh-voh to‘ram”da esa Boysun shevasiga xos ayrim so‘zlarning takrorlanishi orqali lokal til xususiyati saqlanadi [1]. Bu holat Surxon xalq qo‘shiqlarida til, sheva, ohang va ijro harakati ajralmas birlikda mavjudligini ko‘rsatadi.

“Alla” va “Huyollo” kabi aytimlar esa bolani ovutish, uxlatish, erkalash va ona qalbining ichki kechinmalarini ifodalash vazifasini bajaradi. Manbada “Huyollo”ning qisqa diapazon, ravon ritmik uslub va lirik-epik xarakter bilan ajralib turishi ta’kidlanadi [1]. Bu esa allachilik an’anasining voha musiqiy tafakkurida mustaqil pedagogik-psixologik ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Muhokama

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Surxon vohasi xalq qo‘shiqlari bir necha muhim belgilar bilan ajralib turadi.

Birinchidan, ular marosimga bog‘liqligi bilan xarakterlanadi. “Yor-yor”, “Paxtaro gir”, “Naqsh”, “Rabbiman” kabi qo‘shiqlar muayyan ijtimoiy vaziyatda ijro etiladi va shu vaziyatdan ajratib talqin etilganda o‘zining asosiy funksional mazmunini yo‘qotadi.

Ikkinchidan, ular jamoaviy ijro va interaktivlikka asoslanadi. “Naqsh”dagi aytishuv, “Rabbiman”dagi band-naqorat almashinuvi, “Do‘rma” va “Lolacha”dagi

yakka ijrochi hamda jamoa joʻrligi xalq qoʻshiqlarining muloqotga asoslanganligini koʻrsatadi.

Uchinchi, ular hududiy-lokal xususiyatga ega. Ayrim qoʻshiqlar faqat Oʻshor, Dashnobod, Shoʻrchi yoki Boysun muhitiga xosligi bilan tavsiflanadi. Bu esa voha folklorining ichki xilma-xilligini koʻrsatadi.

Toʻrtinchi, Surxon qoʻshiqlari musiqa taʼlimi uchun amaliy manba boʻla oladi. Ular orqali talabalar xalq qoʻshiqlarining janriy tasnifi, marosimiy vazifasi, sheva xususiyati, ijro xarakteri, usul va ohang tuzilishini amaliy oʻrganadi. Ayniqsa, “Folklor qoʻshiq ijrochiligi”, “Etnomusiqashunoslik”, “Oʻzbek xalq musiqa ijodi”, “Musiqa oʻqitish metodikasi” kabi fanlarda ushbu qoʻshiqlardan repertuar, tahlil materialli va ijrochilik mashqi sifatida foydalanish maqsadga muvofiq.

Beshinchi, mazkur qoʻshiqlarni zamonaviy sharoitda raqamli arxivlash zarur. Har bir qoʻshiq uchun audioyozuv, videoijro, nota matni, sheva transkripsiyasi, ijrochi haqida maʼlumot, hududiy xarita, janr va marosim tavsifi, QR-kodli oʻquv resurslar bazasi yaratilsa, bu nomoddiy madaniy merosni saqlash va taʼlim jarayoniga joriy etishda samarali mexanizm boʻladi.

Xulosa

Muzaffar Naimovning “Surxon qoʻshiqlari. III-qism” oʻquv qoʻllanmasi Surxon vohasi xalq qoʻshiqlarini oʻrganishda muhim manba hisoblanadi. Undagi qoʻshiqlar toʻy marosimlari, Navroʻz sayllari, mavsumiy mehnat jarayonlari, Ramazon taqvimi va maishiy-lirik munosabatlar bilan bevosita bogʻlangan. Tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Surxon vohasi xalq qoʻshiqlari marosim, mehnat, bayram va maishiy hayot bilan chambarchas bogʻliq sinkretik musiqiy-folklor hodisasidir.
2. Qoʻshiqlarda ayollar ijrosi, erkaklar aytishuvi, yakka ijro, jamoaviy naqorat, doira joʻrligi, joʻrsiz kuylash kabi turli ijro shakllari mavjud.
3. “Paxtaro gir”, “Rabbiman”, “Mayda”, “Naqsh” kabi namunalarda hududiy variantlilik, ikki tillilik, sheva va marosimiy vazifa yaqqol koʻzga tashlanadi.
4. Mazkur qoʻshiqlar musiqa taʼlimida talabalar folklor ijrochiligi, etnomadaniy tafakkuri va milliy musiqiy kompetensiyasini rivojlantirish uchun muhim didaktik material boʻla oladi.
5. Surxon xalq qoʻshiqlarini raqamli formatda hujjatlashtirish, notalashtirish, audio-video arxivlash va oʻquv jarayoniga integratsiya qilish bugungi kunda dolzarb pedagogik vazifalardan biridir.

Shunday qilib, “Surxon qoʻshiqlari. III-qism” faqat folklor qoʻshiqlari toʻplami emas, balki Surxon vohasi nomoddiy madaniy merosini saqlash, ilmiy oʻrganish va musiqa taʼlimi jarayonida qoʻllash uchun muhim ilmiy-metodik manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Naimov M. Surxon qo'shiqlari. III-qism: musiqa yo'nalishidagi o'quv dargohlari talabalari uchun folklor qo'shiq ijrochiligi fanidan o'quv qo'llanma. — [Nashr joyi ko'rsatilmagan]: [nashriyot ko'rsatilmagan], [yili ko'rsatilmagan]. — 22 b.
2. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. — Paris: UNESCO, 2003. — URL: UNESCO Intangible Cultural Heritage rasmiy sayti. — Murojaat sanasi: 09.07.2026.
3. UNESCO. Cultural space of Boysun District // Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. — Paris: UNESCO, 2008. — URL: UNESCO Intangible Cultural Heritage rasmiy sayti. — Murojaat sanasi: 09.07.2026.
4. Merriam A. P. The Anthropology of Music. — Evanston: Northwestern University Press, 1964. — 358 p.
5. Blacking J. How Musical Is Man? — Seattle; London: University of Washington Press, 1973. — 116 p.
6. Nettl B. Theory and Method in Ethnomusicology. — New York: The Free Press, 1964. — 306 p.
7. Finnegan R. Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 299 p.